

(PLECS)

D'HISTÒRIA LOCAL

138

Directors: Ramon Arnabat,
Josep Santesmases
Compaginació: Natàlia Báscones
Disseny: Canseixanta
Tria de novetats: Pineda Vaquer
Dipòsit legal: B. 47.520-76
ISSN 1130-5150

CONTINGUTS

EDITORIAL: A 400 anys de l'expulsió...	1
TEMES 1: La historiografia sobre...	2
TEMES 2: El quart centenari ...	5
TEMES 3: Els moriscos catalans...	8
PATRIMONI: Els despoblats moriscs...	11
RESSENYES	12
TRIA DE NOVETATS	14
NOTICIARI	16

JOAN J. BUSQUETA. Universitat de Lleida

A 400 ANYS DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS: ANTIGUES TESIS, NOUS ENFOCS

La commemoració dels quatre-cents anys de l'expulsió dels moriscos, entre 1609 i 1610, ha generat i està generant tot un conjunt de reflexions sobre diverses qüestions: el nombre de membres d'aquesta minoria que van haver de marxar; l'impacte social i econòmic immediat sobre les terres i poblacions d'origen; el nombre i el perquè de les famílies que es van poder quedar, fins i tot de les que van tornar; les condicions dels nous repobladors i la seva relació amb els antics senyors, entre ells la mateixa monarquia, o les conseqüències a mitjà i llarg termini en zones on aquesta població era més abundant. Són, sens dubte, problemes complexos que la historiografia recent està abordant a partir d'estudis locals més aprofundits o interdisciplinaris, l'edició crítica de fonts i la revisió dels estudis clàssics sobre el tema.

Plecs d'Història Local acull amb aquest dossier quatre treballs que ens posen sobre el rastre, tant d'antigues tesis i consideracions com dels nous enfocaments i noves perspectives d'estudi sobre un fet que, ja en el seu moment i durant molt de temps, motivà punts de vista i interpretacions enfrontades. Així, Manuel Ardit constata, per posar un exemple prou significatiu, com el problema encara és present en les discussions de les Corts de Cadis. Els articles de Manuel Ardit i de Manuel Lomas, ambdós de la Universitat de València, ens ofereixen una mostra de la producció historiogràfica sobre l'expulsió dels

moriscos de les terres valencianes; terres que veieren com, a partir del decret signat pel rei Felip III el setembre de 1609, un terç de la població havia d'abandonar les seves llars. Fou un fenomen de gran transcendència, com queda ben palès en el text de P. Costa sobre els despoblats moriscs de la Mari-

na Alta, una comarca on gairebé el 60% de la població pertanyia a la comunitat morisca. Finalment, Ignasi Fernández Terricabras ens acosta als moriscos catalans —«la tràgica dissort d'una minoria», titula encertadament—, el decret d'expulsió dels quals se signà el 17 d'abril de 1610. No eren molts i, a més, un contingent important no va ser expatriat, tot i que en algunes poblacions del Baix Segre, com Seròs o Aitona, els moriscos arribaven a representar el 75% dels habitants. Per altra banda, algunes de les imatges que ens podem fer a partir de la documentació que en resta són ben colpidores. L'historiador Josep Lladonosa va deixar dit que, al Rif, la gent de la població de Xauen (Marroc) afirmava amb orgull ser descendents dels moriscos de Lleida i tenir encara les claus de les cases que havien deixat el segle XVII, així com alguns tex-

tos religiosos que els seus avantpassats s'havien emportat amb l'expulsió. Les commemoracions han d'ajudar, com hem vist —i en tenim bona prova en els treballs d'aquest dossier—, a verificar dades, revisar plantejaments, projectar nous estudis i millorar els nostres coneixements, sense oblidar la transcendència social, avui, d'aquestes recerques. ■

La expulsió dels moriscos Vicente Carducho [1626]
Font: Museu del Prado, Madrid.

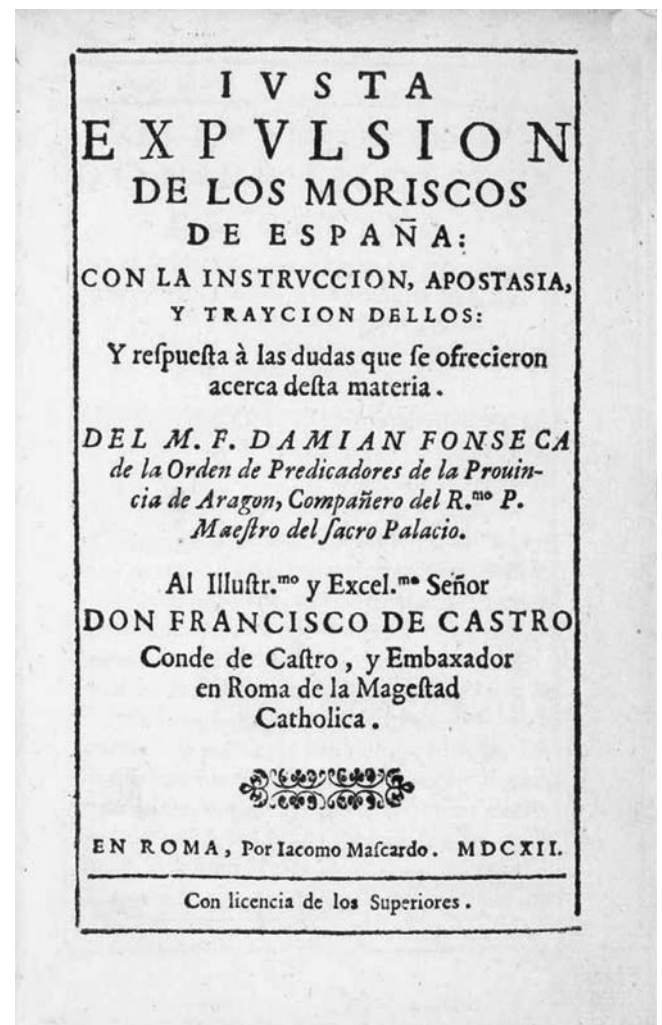
temes-1)

MANUEL ARDIT. Universitat de València

LA HISTORIOGRAFIA SOBRE ELS MORISCOS VALENCIANS: DE JAUME BLEDA A EUGENI CISCAR, PASSANT PER LES CORTS DE CADIS

L'expulsió dels moriscos valencians ha generat una abundant producció historiogràfica des del mateix moment que el fet es va produir, perquè va ser percebuda com un esdeveniment de gran transcendència. L'expulsió dels moriscos té moltes facetes i es pot estudiar des d'angles diversos, però en aquest breu article em centraré en l'aspecte que considero més rellevant, que és el de la influència que el foragitament de la minoria islàmica va tenir en el futur desenvolupament social i econòmic del territori. La desaparició sobtada de la tercera part de la població fou necessàriament un fet molt transcendent. Tots els que van donar a la llum obres impreses van defensar la decisió adoptada per la cort de Felip III, amb l'única veu discordant de l'extremeny Pedro de Valencia. Com a partidaris de la mesura, havien de formular punts de vista que maldaven per minimitzar-ne els efectes negatius. En aquest aspecte l'autor més destacat és sens dubte el dominicà Jaume Bleda, autor de dues extenses obres sobre l'assumpte, la *Defensio fidei in causa neophytorum seu morischorum regni Valentiae*,¹ obra extensa i mal coneguda pel fet d'haver estat escrita en llatí, i la més popular *Crònica de los moros de España*.² Bleda era molt optimista i pensava que en pocs anys s'hauria guarit la ferida demogràfica i econòmica. A més, considerava que els moriscos eren uns pèssims agricultors, que tan sols s'ocupaven de conrear els seus minifundis regats i descuraven les produccions més estimables de cereals i vinya. Els repobladors cristians de segur serien llauradors més eficients i de fet pensava que nou anys després de l'embarcament començaven a superar-se, si és que no s'havien superat ja, les conseqüències adverses.³ Aquesta opinió partia d'una mala comprensió de l'agricultura andalusina, malgrat totes les transformacions que aquesta havia patit sota la pressió dels conquistadors feudals. En aquest sentit Bleda coincidia plenament amb el seu contemporani aragonès, Pedro Aznar Cardona, que va manifestar uns punts de vista molt semblants.⁴ Més caut va ser el portuguès Damià Fonseca, company de convent de Bleda i bon coneixedor de la realitat morisca valenciana, que en el seu llibre *Justa expulsión de los moriscos de España*⁵ en va fer una anàlisi més matisada. Era molt conscient de les dificultats de la repoblació, de la recuperació de l'estructura productiva, del problema censalista i de la davallada que patirien les rendes dels senyors feudals.⁶

Molt perspicàçment, Fonseca també va plantejar els problemes d'una repoblació que anava a intentar reproduir els mateixos esquemes d'explotació feudal que havien patit els moriscos desapareguts. Com va escriure, «aviendo de ser éstos aora christianos, que es cierto que no querrán poblar con las obligaciones que tenían los moriscos, ni les estará bien a los señores (como yo he oydo dezir a muchos) admitirlos con pocas obli-

138

gacions».⁷ Els primers repobladors, empesos a admetre unes condicions més oneroses que les que els cristians habitualment tenien als reialencs, van haver de pagar aquell preu per convertir-se en propietaris útils de cases i terres, però dues generacions més tard aquesta percepció havia canviat. Els néts dels primers repobladors van formular la incongruència que implicava ser cristians però pagar com a moros i van plantejar, primer de forma pacífica i després violenta, la injustícia del fet. Durant el moviment social conegut com a Segona Germania, el 1693, els revoltats van manifestar que les condicions imposades en les cartes de població anaven contra els privilegis dels reis Jaume I i Pere III, que prohibien que als vassalls cristians «se les pudiese tributar ni pedir pecho alguno».⁸

Aquesta percepció fou des d'aleshores una constant de la història rural valenciana, esguitada de freqüents revoltes antifeudals, com la Guerra de Successió de 1705-1707, les revoltes meridionals de 1766, la de 1801 i la formidable i general oposició al pagament de les contribucions feudals que va caracteritzar la Guerra del Francès, entre 1808 i 1814, al País Valencià. Però potser més important que aquestes manifestacions violentes fou l'oposició per via judicial, en especial els plets de reversió a la Corona, molt abundants el segle XVIII. En aquests plets, encara mal estudiats, van participar advocats i historiadors que van fer una interpretació de l'expulsió dels moriscos favorable als seus interessos. La matèria és complexa i impossible de resumir en un article d'aquestes dimensions, però el que vull destacar és que fou aquella lectura historiogràfica la que van fer servir, en el debat d'abolició de les senyories de les Corts de Cadis, els diputats valencians Antoni Lloret i Pere Aparici. En els discursos d'aquests, ambdós advocats experts en la lluita antifeudal, l'expulsió dels moriscos era l'origen de tots els mals que patia el País Valencià, perquè l'atribució als senyors dels béns immobles dels moriscos expulsats havia estat il·legal, ja que aquells béns havien revertit automàticament a la Corona.⁹ El que interessa no és si aquesta interpretació era correcta –probablement no ho era–, sinó el fet d'expressar una opinió molt estesa, i també l'ús de la història com a arma en la lluita antifeudal.

Tanmateix el liberalisme triomfant va modificar, almenys parcialment, la percepció del problema morisc. Es tracta d'un fet mal conegut i es fa difícil adduir autors valencians al respecte, però dos dels historiadors liberals més conspicus que van estudiar l'expulsió dels moriscos, el català Florenci Janer i el castellà José Muñoz y Gaviria,¹⁰ es van situar en les antípodes de Jaume Bleda. Per ells els musulmans hispànics havien estat els portadors de tradicions agràries i artesanals molt desenvolupades, de forma que la seva expulsió implicà la pèrdua d'un sector social molt valuós. No va ser aquest el punt de vista

adoptat pels dos historiadors valencians que van estudiar la problemàtica morisca el segle XIX, d'orientació política conservadora –i un d'ells implicat directament en el procés de canonització del campió de l'expulsió, el patriarca Ribera–. Manuel Danvila i Collado va abominar de l'atribució als moriscos de qualsevol signe de civilització, afirmant expressament que «no pudiendo condecorar a los moriscos con ningún signo de cultura, se ha ponderado lo que representaban como los brazos activos de la agricultura y de las artes en las comarcas donde habitaban, Es preciso padecer una oftalmía histórica recalcitrante para sostener tan vulgar despropósito».¹¹ Pasqual Boronat i Barrachina, hagiògraf de Ribera, va manifestar punts de vista semblants al llarg de la seva extensa obra.¹² Aquell mateix any veia la llum la monografia sobre els moriscos espanyols de l'hispanista nord-americà Henry Charles Lea, que va trigar gairebé noranta anys a ser traduïda al romanç. Lea adoptava una posició molt crítica envers els publicistes antimoriscos del segle XVII: de Bleda afirmava que les seves generalitzacions difuses no resistien la menor anàlisi.¹³

Després del nord-americà, haurien de passar més de cinquanta anys perquè es publicés una obra ressenyable sobre els moriscos valencians, que fou la de l'historiador argentí Tulio Halperín Donghi. Sota la direcció de Fernand Braudel, Halperín emprengué l'estudi dels moriscos valencians i fruit d'aquella investigació fou una tesi doctoral molt valuosa, publicada a Buenos Aires en forma de dos extensos articles a la revista que dirigia Claudio Sánchez Albornoz.¹⁴ Aquella investigació fou llargament ignorada, o gairebé ignorada, fins que la va publicar a València en forma de llibre la Institució Alfons el Magnànim, l'any 1980.¹⁵ L'obra de l'historiador argentí és molt estimable i al mateix temps molt complexa per analitzar-la en tan poc espai. S'ha de dir tanmateix que és molt braudeliana: s'emmarca en la hipòtesi de la geohistòria de la muntanya mediterrània del mestre francès, i insisteix constantment en el caràcter endarrerit de l'agricultura morisca; se situa, per tant, més a prop de Bleda que dels seus crítics. S'equivoca, però, al meu parer, en la caracterització de l'hàbitat morisc com de secà, quan en realitat l'agricultura morisca, com l'andalusina de la qual procedia, era principalment de regadiu, malgrat estar situada preferentment en la muntanya interior. Aquesta mateixa caracterització, i aquest mateix error, apareixen en l'obra d'un altre deixeble de Braudel, Henri Lapeyre, que es va publicar pocs anys després.¹⁶

Els historiadors valencians, llargament despreocupats del tema des de finals del segle XIX, van tornar a estudiar-lo en els anys setanta del segle XX sota l'impuls del professor Joan Reglà, que ja havia publicat un interessant assaig l'any 1964.¹⁷ El deixeble de Reglà que se'n va ocupar fou Eugeni

1

2

5

8

11

12

14

16

temes-1)

Ciscar Pallarès, que estudià la qüestió en la seva tesi doctoral, publicada en forma de llibre l'any 1977.¹⁸ L'obra de Ciscar és d'una gran transcendència perquè, entre altres coses, va plantejar el tema de l'expulsió dels moriscos i les seves conseqüències dins d'un sòlid marc teòric, insertant-lo en la problemàtica de la crisi del segle XVII al País Valencià. L'historiador valencià es va expressar probablement amb excessiva contundència en afirmar que l'expulsió de l'activa minoria morisca va suposar un greu entrebanc en el procés de transició del feudalisme al capitalisme al País Valencià, raó per la qual fou criticat per diferents autors, en especial per la seva hipòtesi de la refeudalització. Sigui com sigui, però, Ciscar va situar la discussió sobre l'assumpte en els termes en què se segueix plantejant actualment i, per tant, la seva obra és un autèntic punt d'inflexió en la historiografia sobre els moriscos valencians.

La seva interpretació fou molt discutida, especialment, com s'ha dit, la suposada refeudalització. El primer a fer-ho fou

Mariano Peset,¹⁹ però després s'hi afegiren molts més autors, entre ells l'autor d'aquest article, que en diferents publicacions va constatar com la visió de Bleda, tot i exagerada, no estava totalment privada de fonament.²⁰ Aquesta ha estat també la postura adoptada per diferents medievalistes que tangencialment s'han ocupat del tema, especialment els arqueòlegs.²¹ De tota manera aquesta revisió no contemplava la gran complexitat de la problemàtica. Un autor que ha tractat el tema en nombroses publicacions, si bé mai no li ha dedicat una investigació monogràfica, es el britànic James Casey. En un article en què aporta reflexions intel·ligents i assenyades, Casey destaca que potser l'agricultura valenciana posterior a l'expulsió va ser més sòlida que l'anterior, però que el manteniment de les estructures feudals, amb la complicitat de la burgesia agrària, va frustrar, almenys durant el segle XVII, una via de desenvolupament capitalista que tan sols s'endreçaria en la centúria posterior, amb les conseqüents tensions socials a les quals ja hem fet referència.²² ■

1. València: Crisòstom Gàrriz, 1610.
2. València: Felip Mey, 1618. N'hi ha edició facsímil, amb estudi introductor de Bernard Vincent i Rafael Benítez (València: Universitat de València, 2001).
3. J. BLEDA, *Corónica...*, p. 1030-1031.
4. P. AZNAR CARDONA, *Expulsión justificada de los moriscos españoles*, Osca: Pedro Cabarte, 1611, II, f. 33r-v i 64r-v.
5. Roma: Giacomo Mascardo, 1611.
6. D. FONSECA, *Justa expulsión...*, p. 322-325.
7. D. FONSECA, *Justa expulsión...*, p. 322-323.
8. ACA, CA, *Secretaria de València, Negocis Notables*, llig. 579, 45-3.
9. Són especialment interessants els discursos de Pere Aparici en les sessions del 9 de juny de 1811 (Diari de Sessions, p. 1221-1225) i de l'1 d'abril de 1813 (Diari de Sessions, p. 4946-4953).
10. Florencio JANER, *Condición social de los moriscos de España*, Madrid: Real Academia de la Historia, 1857; José MUÑOZ Y GAVIRIA: *Historia del alzamiento de los moriscos, su expulsión de España y sus consecuencias en todas las provincias del reino*, Madrid: Mellado, 1861.
11. M. DANVILA, *La expulsión de los moriscos españoles*, Madrid: Fernando Fe, 1889, p. 335-336.
12. P. BORONAT, *Los moriscos españoles y su expulsión*, 2 vol., València: Vives Mora, 1901.
13. Henry Charles LEA, *Los moriscos españoles. Su conversión y expulsión*, Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1990. La cita és de la p. 369.

14. «Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia», *Cuadernos de Historia de España*, XXIII-XXIV, 1955, p. 5-115; XXV-XXVI, 1957, p. 83-250.
15. N'hi ha una reedició recent, de l'any 2008, de la Universitat de València.
16. *Géographie de l'Espagne morisque*, París: SEVPEN, 1959. Aquesta obra ha estat publicada en castellà, per la Diputació de València, l'any 1986, i reeditada el 2009 per la Universitat de València.
17. *Estudios sobre los moriscos*, València: Universitat de València, 1964; aquesta obra fou reeditada l'any 1974 per Ariel.
18. E. CISCAR, *Tierra y señorío en el País Valenciano*, València: Del Cenía al Segura, 1977.
19. Mariano PESET REIG, *Dos ensayos sobre historia de la propiedad de la tierra*, Madrid: Editorial Revista de Derecho Privado, 1982.
20. Vegeu, entre altres, M. ARDIT, «Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià», *Afers*, 5-6, 1987, p. 273-316; «Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa», en *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1994, p. 72-85.
21. Josep TORRÓ, «Vivir como cristianos y pagar como moros. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el reino de Valencia», *Revista de Historia Moderna*, 27, 2009, p. 11-40.
22. James CASEY, «Què deu el País Valencià als canvis en el poblament rural del segle XVII?», *Revista de Catalunya*, 2ª etapa, 5, 1987, p. 84-100; reeditat a *La terra i els homes. El País Valencià a l'època dels Àustria*, Catarroja-Barcelona: Afers, 2005, p. 71-87.

MANUEL LOMAS CORTÉS. Historiador. Universitat de València

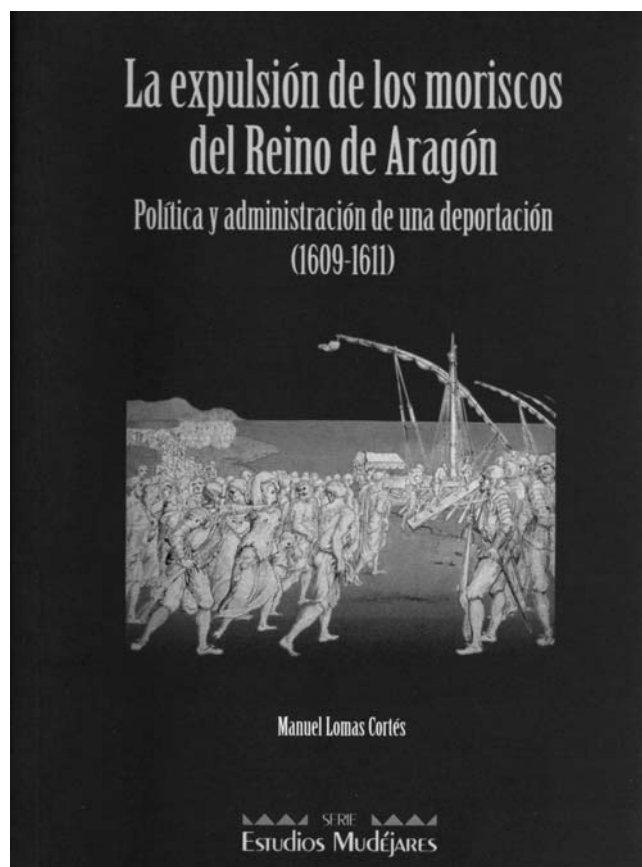
EL QUART CENTENARI DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS EN LA BIBLIOGRAFIA VALENCIANA RECENT

En els darrers anys molts historiadors s'han acostumat a treballar a toc de commemoració. Amb aquesta tendència, l'historiador pretén adaptar-se a la demanda del mercat editorial i a l'interès del públic més generalista com a mitjà per donar sortida a uns treballs que, en un altre context, tindrien una difusió molt més complicada. Així va passar a finals del segle XX amb motiu dels centenaris de Carles V i de Felip II, el 2007 a l'escalf del tres-cents aniversari de la batalla d'Almansa, el 2008 durant el bicentenari de la Guerra del Francès i, darrerament, amb el quart centenari de l'expulsió dels moriscos (1609-1614). No seria el millor model ja que, un cop finalitzada la commemoració en qüestió, l'interès es trasllada, les facilitats disminueixen i l'historiador, sobretot el que exerceix per a l'ocasió, es reinventa per adaptar-se al que sorgeixi de nou.

Però el sistema té també la virtut d'aprofitar aquests breus moments d'atenció per acostar-se a la societat i dialogar-hi, revisant i renovant l'interès historiogràfic sobre temes diversos. Aquest ha estat el cas dels estudis sobre la minoria morisca: en l'àmbit valencià, impulsats per la darrera gran commemoració, es troben actualment en un dels millors moments.

De fet, s'han superat les expectatives. Fa dos anys, poca gent creia que la conjuntura de 2009 pogués propiciar un clima semblant al de commemoracions anteriors, ja que la identificació del problema morisc amb l'actual de la immigració podria convertir l'expulsió de 1609 en una recordança incòmoda des del punt de vista institucional. Afortunadament no ha estat així i el quatre-cents aniversari del desterrament morisc ha servit com a plataforma divulgativa d'una gran quantitat de treballs clàssics i nous sobre aquesta minoria social de l'edat moderna. La creació de la Biblioteca de Estudios Moriscos –projecte assumit per la Universitat de València en col·laboració amb les de Saragossa i Granada– resumeix a la perfecció aquesta doble tendència encaminada a la reedició de clàssics descatalogats en companyia de les investigacions més recents. Aquesta etapa es va iniciar l'any 2006 amb l'edició d'una col·lecció d'estudis sobre els ploms del Sacromonte a càrrec de Manuel Barrios Aguilera i Mercedes Garcia-Arenal. Van seguir-la una compilació d'articles de l'hispanista francès Bernard Vincent titulada *El río morisco* (2006) i les reedicions de *La expulsión de los moriscos españoles* de Manuel Danvila y Collado (2007), *Un conflicto Nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia* de

Tulio Halperin Donghi (2008) i la *Geografía de la España morisca* de Henri Lapeyre (2009), tres obres que, el segle XIX i a mitjan segle XX, van marcar un abans i un després en el coneixement dels moriscos i la seva expulsió. El darrer volum d'aquesta col·lecció, aparegut recentment, suposa al seu torn una fita en el coneixement de la comunitat morisca més important de la Península en el moment de l'expulsió. *En los márgenes de la Ciudad de Dios*, de Manuel Fernández Chaves i Rafael Pérez García, constitueix el primer estudi sistemàtic de la presència morisca a la ciutat de Sevilla entre la rebel·lió de les Alpujarras (1568-1570) i el desterrament de 1610 i està cridat a convertir-se en un dels nous clàssics de la historiografia morisca.

1

2

5

8

11

12

14

16

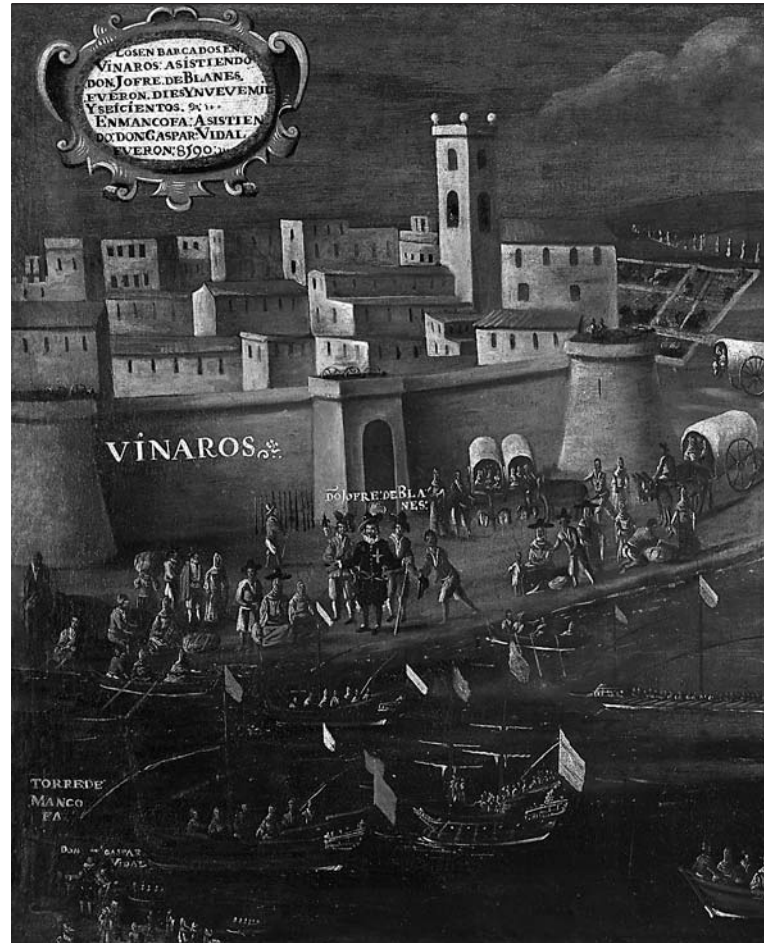
temes-2)

En la producció valenciana més recent d'àmbit universitari cal situar també altres obres fora del context estricte de la Biblioteca de Estudios Moriscos. Cal destacar *El puerto de Dénia y el destierro morisco*, de Manuel Lomas Cortés (2009), i *La conjura morisca de 1570: La tentativa de alzamiento en Valencia*, de Jorge Catalá Sanz i Sergio Urzainqui Sánchez (2010). La primera analitza amb deteniment l'estranyament morisc a través dels ports de Dénia i Xàbia i dedica un ampli capítol a l'estudi de la rebel·lió morisca de la serra de Laguar. La segona suposa una aportació fonamental a la llarga polèmica generada per la difícil valoració de les conspiracions morisques –mite o realitat?– en documentar amb molt detall la gestació i el desenvolupament d'una d'aquelles conjures a l'interior del Regne de València. Junt amb aquests treballs, cal destacar a més un acostament totalment nou a l'estudi dels moriscos –i el seu procés d'integració en el segle XVI– a partir de les representacions pictòriques. Ens referim a l'estudi de Borja Franco Llopis *La pintura valenciana entre 1550 y 1609* (2009), obra que ha estat molt ben rebuda per la crítica historiogràfica i ha demostrat la importància que té per al coneixement de la realitat morisca la valoració de mètodes d'estudi allunyats de la més pura hermenèutica històrica.

En l'àmbit comarcal, sobretot en les zones antany àmpliament poblades pels moriscos, també han aparegut –i apareixeran– noves investigacions de caràcter col·lectiu, entre les quals podem assenyalar diversos volums significats. El llibre *Moriscos del Alto Palancia: La expulsión y sus consecuencias*, coordinat per Pablo Pérez García i editat per l'Institut de Cultura del Alto Palancia (2010), integra treballs diversos de cronistes locals i historiadors especialitzats que analitzen la presència morisca a Sogorb i a la serra d'Espadà al llarg dels segles XVI i XVII. En aquesta mateixa línia s'insereix *La comunidad morisca en el Vinalopó. IV Centenario de la expulsión (1609-2009)*, obra dedicada a la memòria de Mikel de Epalza i María Jesús Rubiera, editada pel Centre d'Estudis Locals del Vinalopó en el context del III Congrés d'Estudis del Vinalopó. En aquest volum destaca un estudi notable de la religiositat morisca –a càrrec de l'alacantí Luis Bernabé Pons– i conté també una interessant col·lecció d'articles sobre els moriscos de Sax, Elda, Novelda o Crevillent. Són nombroses les aportacions d'aquesta darrera publicació que aborden l'estudi de la minoria a través de la seva cultura material, els estudis arqueològics i la revisió sistemàtica dels fons parroquials i notariais d'alguns municipis de la comarca. En aquesta publicació es presenten conclusions interessants referides a l'onomàstica i, sobretot, a la presència morisca en aquelles terres amb posterioritat a l'expulsió de 1609.

La reedició de clàssics i l'aparició de monografies noves i col·leccions en l'àmbit universitari i comarcal s'ha vist acompanyada de l'edició de fonts. *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana 1401-1608*, de Carme Barceló i Ana Labarta (2009), és el resultat d'un treball minuciós de recopilació i selecció de quasi dos centenars de textos àrabs inèdits amb què aquestes autores han tractat d'aproxi-

Embarcament dels moriscos al port de Vinaròs. Pere Oromig, 1612-1613. Font:

mar-se a la realitat lingüística dels moriscos valencians. De caràcter molt diferent, gairebé contrari però a la vegada complementari, és la reedició del llibre vuitè de la *Crónica de los Moros de España*. En *Jaume Bleda y la expulsión de los moriscos valencianos* (2009), Vicent Josep Escartí analitza el pensament d'aquest influent dominic de començaments del segle XVII no només a través de la seva obra més coneguda, sinó

també aportant una sèrie de documents –en molts casos desco-
neguts– que ajuden a comprendre millor el context en què
Bleda va elaborar el seu treball. A aquests dos volums cal afegir-
hi *El desterrament morisc valencià en la literatura del segle XVII. Els «autors menors»*, col·lecció de sis obres apolo-
gètiques de l'expulsió editada recentment per Manuel Lomas
(2010), així com el repertori bibliogràfic publicat per Vicent

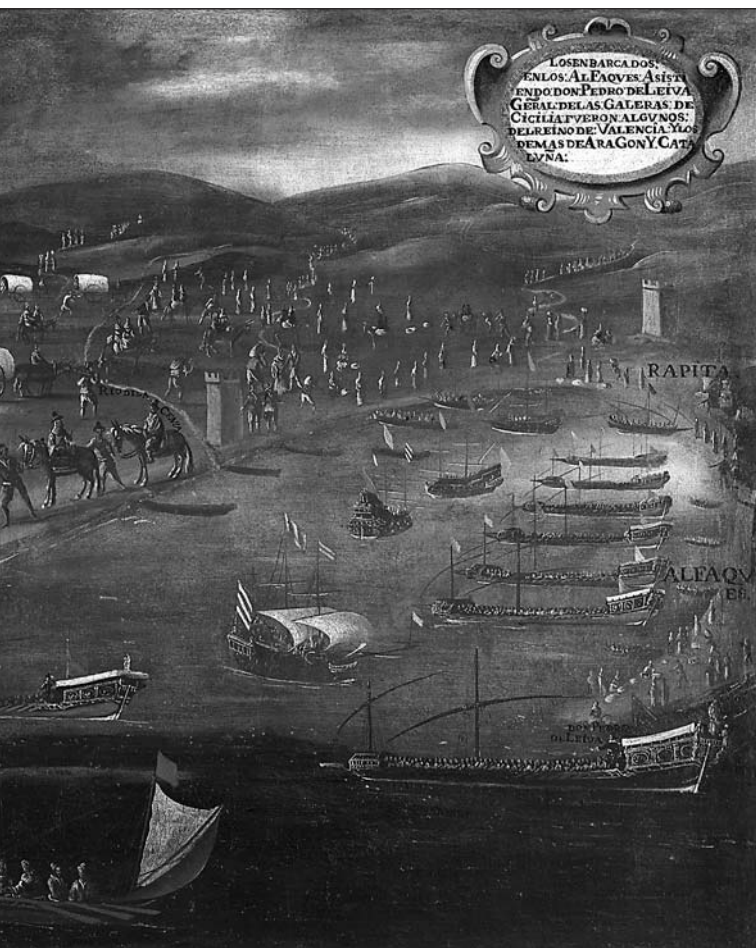
versitat d'Alacant va dedicar el número 27 a «La expulsión de
los moriscos 400 años después». El 2010 apareixeran sengles
monografies a les revistes *Recerques, Història, Economia i
Cultura*, i *Manuscrits*. A aquesta producció caldria afegir-hi els
articles inclosos en les actes de diversos congressos celebrats
amb motiu del quart centenari. Destaquem aquí les actes del
col·loqui internacional «Los moriscos y Túnez» (2008) –amb
una nodrida participació valenciana– i les del cicle de confe-
rències «Los moriscos, una minoría en la España moderna»
dins del número 35 de la revista *Estudis. Revista d'Història
Moderna* (2009). Siga com siga, queden molts treballs per des-
cobrir, atès que les actes de la majoria dels grans congressos
celebrats el 2009 i el 2010 estan pendents d'edició.

Aquesta dilatada producció es completa amb catàlegs d'ex-
posicions i obres de caràcter divulgatiu. Entre els primers se situa
Moriscos del Sud Valencià. Memòria d'un poble oblidat, edi-
tat per l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó i
l'Institut Municipal de Cultura d'Elx (2009), i, sobretot, el
gruixut volum titulat *Entre terra i fe. Els musulmans del regne
cristià de València (1238-1609)*, editat per Rafael Benítez
Sánchez-Blanco i Juan Vicente Marsilla (2009). Encara que
apartat de l'àmbit valencià, també mereix menció el catàleg de
l'exposició *Los moriscos. Españoles trasterrados* (2009), pro-
jecte impulsat pel Ministeri de Cultura en el qual poden trobar-
se reproduïts nombrosos documents relacionats amb la història
de la minoria llevantina.

L'any 2009 també s'ha mostrat fecund quant a les obres de
divulgació. Cal destacar aquí el treball d'Antoni Mas i Forners,
Josep Mas i Martí i Jaume Noguera i Mengual titulat *La senda
de l'exode. Els moriscos de la Marina Alta i la seua empremta
després de 1609*, publicat per la Mancomunitat Cultural de la
Marina Alta i l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta
(2009), que aporta, entre altres coses, documentació nova so-
bre el destí dels moriscos de la comarca. Joan F. Mira, per la
seua banda, també ha contribuït a la commemoració amb *Vida
i final dels moriscos valencians*, llibre de gran format i bellesa
visual, editat per Bromera, l'Universitat d'Alacant i l'Institut
d'Estudis Comarcals de la Marina Alta (2009). Tanmateix,
segurament el treball de reflexió més important i accessible al
gran públic aparegut amb motiu del centenari sigui *Los mo-
riscos: Conflicto, expulsión y diáspora*, obra curta de Luis
Bernabé Pons (2009).

Mai abans com durant el darrer lustre no havien aparegut tan-
tes monografies i tantes fonts sobre els moriscos. Totes elles
ens han permès parlar de renovació, de salt qualitatiu i d'època
daurada. Falta saber si aquest nou interès pels moriscos
valencians aconseguirà transcendir, anys a venir, l'eufòria de la
darrera gran commemoració. Esperem que sigui així. ■

Col·lecció Bancaixa, València

Clement *L'expulsió dels moriscos: Segregació, integració i expulsió. Guia Bibliogràfica* (2009).

Aquests llibres han anat acompanyats de números especials de
revistes d'àmbit històric. Durant l'any 2009 s'han anat suc-
ceint les publicacions. La revista *Afers. Fulls de recerca i pen-
sament* va publicar un monogràfic titulat «Els moriscos i la
seua expulsió» i la *Revista de Historia Moderna* de la Uni-

1

2

5

8

11

12

14

16

temes-3)

IGNASI FERNÁNDEZ TERRICABRAS. Universitat Autònoma de Barcelona

ELS MORISCOS CATALANS: LA TRÀGICA DISSORT D'UNA MINORIA

Eclipsats pels nombrosos contingents de moriscos valencians, aragonesos i granadins, els moriscos catalans, minoritaris, són encara molt desconeguts. I tanmateix, hi eren: el 1610, en el moment de l'expulsió, hi havia uns 5.000 moriscos a Catalunya, dels quals aproximadament 3.500 van ser forçats a l'exili en condicions dramàtiques.

De mudèjars a moriscos

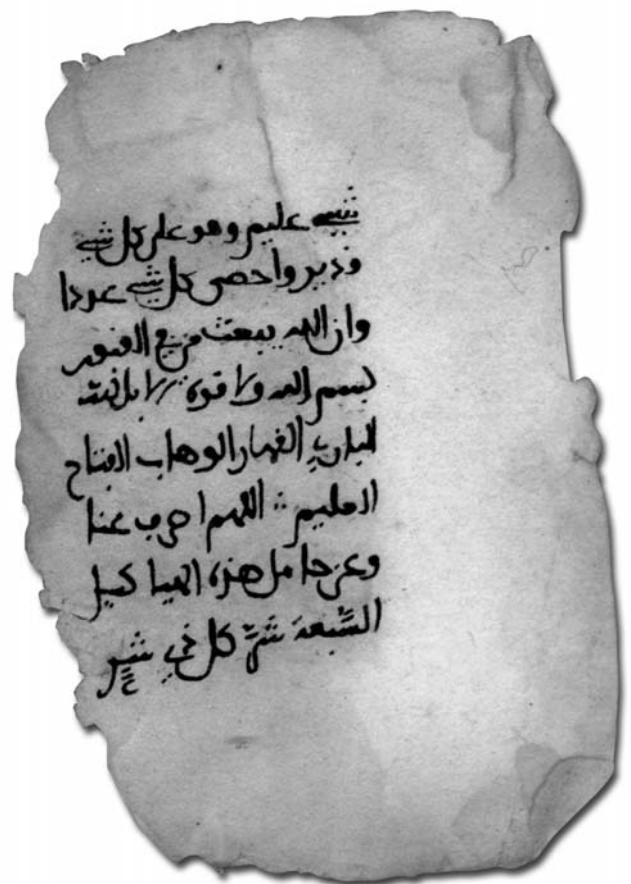
Els moriscos són els descendents dels mudèjars, els musulmans autoritzats pels comtes de Barcelona a viure sota la dominació cristiana després de la conquesta del segle XII. Segons el fogatge de 1496, a Catalunya hi havia 794 focs musulmans, és a dir, aproximadament 3.573 persones. No són moltes, però la seva importància augmenta a escala local, perquè es concentraven en una quinzena de municipis al llarg del baix Segre i de l'Ebre.

A les Terres de l'Ebre, que comptaven aproximadament amb 2.500 musulmans, ho eren tots els habitants de Benissanet i de Riba-roja d'Ebre. A Miravet suposaven el 96% de la població, i a Ascó el 82%. En altres municipis, el nombre de cristians estava més o menys equilibrat amb el de musulmans (Vinebre, 55% de musulmans; Benifallet, 49%; Tivenys, 46%) o aquests constituïen una minoria significativa (Móra i Vilanova de Móra, 34%; Flix, 29%; Garcia, 29%; Tivissa, 28%). Al Segrià, eren musulmans el 72% dels habitants de Seròs i d'Aitona. La seva implantació era rural i es dedicaven predominantment a l'agricultura: la presència de petites comunitats musulmanes a Lleida (22 focs, tot just el 2,7% del total) i a Tortosa (4,9%) no invalida aquesta norma general.¹

El 1525 Carles I va ordenar el baptisme o l'expulsió de tots els musulmans de la Corona d'Aragó. Els mudèjars passaven a ser *moriscos*, és a dir, cristians d'origen musulmà. Com que la majoria vivien en terres de senyoria i depenien de nobles (el duc de Cardona, el marquès d'Aitona) o de l'orde militar de Sant Joan de Malta, el rei va haver de garantir que es mantindria el tracte fiscal discriminatori que havien patit els vassalls musulmans, sovint sotmesos al pagament de drets senyorials més onerosos que els cristians. La decisió de Carles I plantejava un repte important a les autoritats civils i eclesiàstiques. Com aconseguir de la nit al

dia fer dels moriscos uns bons cristians? Podien abandonar pràctiques i idees secularment arrelades en les quals la religió era un element d'identitat que es confonia amb trets socials i culturals? No continuarien practicant els ritus de l'islam? Durant el segle XVI, a tota la Monarquia Hispànica les autoritats oscil·laren entre dues polítiques: d'una banda, les campanyes d'adoctrinament i d'aculturació; de l'altra, els projectes de dispersió o d'expulsió dels moriscos. Pels partidaris d'aquesta via més expeditiva, era determinant la possibilitat que els moriscos establissin aliances per

Pregària musulmana utilitzada pels moriscos com amulet trobada a Ascó (Ribera d'Ebre). Font: Jordi Ferrús

envair la península Ibèrica amb els otomans i els barbarescos, les ràtzies dels quals amenaçaven constantment la costa mediterrània.²

A Catalunya, les campanyes d'aculturació dels moriscos s'articularen entorn de l'acció del clergat, que encara no ha estat estudiada, i del col·legi per a nous convertits de Tortosa, fundat el 1544 pel príncep Felip. Cada any, el bisbe de Tortosa i els religiosos dominics seleccionaven vint nous alumnes entre els moriscos tant de la part catalana com de la part valenciana de la diòcesi. Aquests s'hi trobaven sotmesos, fins als 24 anys, a un sever règim d'internat que pretenia eradicar les pràctiques musulmanes, aïllar-los de les comunitats morisques i imposar-los la doctrina catòlica. Però l'eficàcia adoctrinadora del col·legi sobre la massa de moriscos catalans no està constatada.³

L'expulsió

Finalment, a la cort de Felip III es van imposar els partidaris de la intransigència. Al costat de la impossibilitat d'assimilar els moriscos, que als ulls de les autoritats seguien sent musulmans, hi van pesar molt les circumstàncies polítiques: el rei i el duc de Lerma necessitaven una operació que els permetés mantenir la imatge tradicional de campions del catolicisme quan declinava la seva política exterior. El 1609 van ser expulsats 124.000 moriscos valencians. Els 90.000 que vivien a la Corona de Castella van començar a sortir a inicis de 1610.

El decret d'expulsió dels moriscos catalans i aragonesos va ser signat per Felip III el 17 d'abril de 1610 i pregonat a Barcelona el 29 de maig. Sembla que la societat catalana va acceptar sense gaires escrúpols els arguments del rei per justificar la decisió. Els catalans (3.566 segons els càlculs de Lapeyre)⁴ van ser deportats abans que els 38.286 aragonesos. Les seves propietats van passar a mans dels senyors, que en el cas de Tortosa i Lleida era el mateix monarca.

Els primers a sortir van ser els moriscos de Lleida, el 2 de juny de 1610. Els van enviar per l'Ebre fins al port dels Alfacs, on esperaven les naus que havien de treure'ls dels dominis de Felip III. Van suportar condicions penoses i tota mena de vexacions per part dels comissaris, els soldats i els mariners encarregats de l'operació. Només alguns grups aïllats intentaren defugir el seu destí refugiant-se en zones muntanyoses.

Enmig d'una massa tan gran de moriscos de tota la Corona, no és fàcil saber on van anar a raure els dissortats moriscos catalans. Al congrés internacional que ha tingut lloc a Ascó i a Miravet el 2010, organitzat pel professor Jordi Ferrús,

s'han presentat proves de la seva presència tant a la Provença com a Tunísia.

Els que no se'n van anar

A Catalunya, a diferència del que va succeir en altres territoris, l'expulsió no va ser total. El decret de Felip III preveia certes excepcions en les quals els moriscos no serien desterrats, sobretot si se'ls considerava integrats. En particular, podien quedar-se els descendents de cristians vells per línia masculina (i també les seves dones i fills), encara que les seves mares o àvies fossin morisques o estiguessin casats amb fills de moriscos. La investigació va ser confiada al bisbe de Tortosa, Pedro Manrique, que va autoritzar a restar a Catalunya 1.578 moriscos basant-se en dades com els matrimonis mixtos, el consum de carn de porc o de vi i la recepció de sagraments. És palès que a les ciutats (Tortosa i Lleida) i als pobles on els moriscos eren majoritaris

Monument commemoratiu de l'expulsió dels moriscos pel port dels Alfacs, a Sant Carles de la Ràpita.

"Del 15 de juny al 10 de setembre de 1610 van ser expulsats per aquest PORT DELS ALFACS 41852 Moriscos provinents de Catalunya i d'Aragó. La Generalitat de Catalunya, la Generalitat Valenciana i el Poble de La Ràpita s'honoren en erigir aquest monument commemoratiu, testimoni perenne de concòrdia entre els Pobles i ferm desig que mai ningú es vegi allunyat de la terra que estima.

La mar dels Alfacs mantindrà sempre viu el record dels Moriscos expulsats. Setembre 1990".

temes-3) (pat

(Benissanet, Ascó, Miravet, Tivenys, Seròs, Aitona) gairebé tots van haver de marxar. En canvi, als llocs on els moriscos eren una minoria, tot i que important, molts van ser autoritzats a romandre: a Benifallet, Flix, Garcia, Móra, Riba-roja o Tivissa tots els moriscos van poder quedar-se.⁵

La presència d'un contingent important de moriscos que no van ser expulsats obliga a plantejar, com a mínim, dues qüestions que, en l'estat actual de la historiografia, encara no poden ser resoltes. La primera consisteix a saber si el grau d'assimilació dels moriscos a la societat cristiana vella era més gran a Catalunya que en altres territoris. Testimonis com el del jesuïta Pere Gil, que el 1600 escrivia que els moriscos catalans eren «pochs i bons cristians», semblen avalar-ho. I, de fet, no van ser gaire pressionats per la Inquisició: molt pocs moriscos catalans van ser jutjats pel seu tribunal. Però l'existència de conflictes ben documentats, així com els textos religiosos en àrab que el segle XX han estat trobats a Seròs i a Ascó, permeten pensar que aquesta presumpta integració no va ser general. La situació devia ser diferent en funció del percentatge d'habitants moriscos a cada poble.

La segona pregunta és si hi va haver una certa protecció de les autoritats del bisbat de Tortosa sobre els moriscos. Les sospites van ser propalades sobretot des de l'orde de Malta, que no volia restituir els béns als moriscos que s'havien quedat o que havien tornat. Les queixes van provocar noves investigacions de les autoritats.

Un dels temes estel·lars de la producció històrica sobre els moriscos amb ocasió del centenari de la seva expulsió ha estat el dels moriscos que van tornar. A Catalunya, aquesta situació era coneguda des de fa temps. La presència de tants moriscos que van quedar va afavorir el retorn d'expulsats. A Miravet, per exemple, de les 79 famílies expulsades el 1610, 24 estaven de retorn el 1612; s'uniren a les 14 famílies que havien estat autoritzades a romandre-hi i a 7 que havien

aconseguit amagar-se. El virrei mateix, el marquès d'Almazán, ho denunciava a Felip III: «Con haber llegado nueva a los que salieron que se dejan sus parientes y vecinos, vuelven a manadas, pudiéndose encubrir en las Justicias como naturales, hablando la misma lengua y sabiendo las entradas y pasos de la tierra».⁶

Aquest retorn havia de produir noves tensions i una recomposició de les relacions entre els moriscos retornats i els cristians vells que els senyors havien atret per repoblar els territoris.⁷ Hi havia moriscos que no tornaven als seus llocs d'origen sinó a altres localitats. Només així s'expliquen decisions com la del consell municipal de Reus que, el 1614, ordenà expulsar els moriscos i gitanos de la ciutat. Però en tot cas, la tornada tampoc no es podia fer sense un cert grau de complicitat dels que s'havien quedat, ja fossin moriscos o cristians vells, com denunciava Almazán.

Al capdavant d'aquest breu recorregut, doncs, constatem que encara desconeixem moltes coses. Cal agrair els estudis, sovint en condicions difícils, d'historiadors com Carmel Biarnès, Rodrigo Pita, Dolors Bramon, Pascual Ortega Pérez, Pau Ferrer, Josep Serrano Daura o Pablo Yzquierdo.⁸ Però calen encara molts treballs per establir quina era la situació demogràfica, socioeconòmica, religiosa i cultural dels moriscos catalans. Tots els indicis apunten que no era la mateixa al bisbat de Lleida que al de Tortosa i dins d'aquest, com hem dit, diferia entre les poblacions en funció del nombre de moriscos. A molts pobles, cristians vells i nous no formaven comunitats estanques, sinó que s'hi van teixir lligams que els moriscos utilitzarien per quedar-se, aprofitant la porta que deixava oberta el decret de Felip III. Caldria saber igualment quin va ser el destí dels moriscos, tant dels deportats com dels que es van quedar o retornar: encara més minoritaris, i dispersos per zones més àmplies, en poques generacions moltes famílies acabarien integrant-se en la societat cristiana vella. ■

1. Josep IGLÉSIES, «L'empadronament moro a Catalunya als anys 1496 i 1515», en Albert MANENT i Joan VENY (eds.), *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, Barcelona: 1988, t. II, p. 269-286.

2. Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, *Heroicas decisiones. La Monarquía Católica y los moriscos valencianos*, València: 2001.

3. Enric QUEROL COLL; Jacobo VIDAL FRANQUET, *Cultura i Art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa: 2005.

4. Henri LAPEYRE, *Géographie de l'Espagne Morisque*, París: 1959.

5. Pau FERRER, «Los moriscos de la ribera del Ebro. Las encuestas informativas (1610-15)», *L'expulsió dels moriscos. Congrés Inter-*

nacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels moriscos, Barcelona: 1994, p. 42-53.

6. Carmel BIARNÈS BIARNÈS, *Els moriscos a Catalunya. Apunts d'història d'Ascó*, Ascó: 1981, p. 121.

7. Pascual ORTEGA PÉREZ, *La Repoblació de la Ribera d'Ebre després de l'expulsió dels moriscos*, Tarragona: 2003.

8. Un estat de la qüestió més complet es troba a Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «Los moriscos en Cataluña, entre asimilación y destierro», en A. MOLINER PRADA (ed.), *La expulsión de los moriscos*, Alella: 2009, p. 211-233.

[A l'esquerra] Habitatges mudèjars i moriscs de l'Atzuvieta d'Alcalà. [A la dreta] A la vall del Girona, pobles de la Rectoria com Benimeli, el Ràfol o Sagra tenen l'origen en alqueries andalusines. Fotografies: M. A. Noguera.

P. COSTA CHOLBI. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta

ELS DESPOBLATS MORISCS DE LA MARINA ALTA

El setembre de 1609, ara fa quatre segles, es va promulgar el decret d'expulsió dels moriscs del Regne de València per ordre del rei Felip III. Aquests valencians d'origen musulmà, derrotats per Jaume I el 1238 i convertits a la força al cristianisme per la Guerra de les Germanies (1525), van haver d'abandonar les cases i les terres dels seus avantpassats. L'expatriació forçosa afectà un de cada tres valencians. En cap altre territori tindria un efecte tan extens i profund.

Les terres que actualment componen la comarca de la Marina Alta tingueren una importància cabdal en l'expulsió dels moriscs. Només cal apuntar algunes dades: a diferència d'altres llocs, quasi el seixanta per cent de la població corresponia a aquesta comunitat; pel port de Dénia, i després pel de Xàbia, n'embarcaren cap al nord d'Àfrica més de 42.000, tots els de la Marina Alta i també de les comarques veïnes (la Safor, el Comtat o la Marina Baixa), i a la vall de Laguar es produí una de les dues rebel·lions més importants que tingueren lloc en tot el territori valencià.

A diferència de la costa, ocupada i controlada pels *cristians vells*, l'interior de la Marina Alta estava intensament poblat pels moriscs. Aquest poblament, establert en les estretes

valls interiors de la comarca, era dispers i estava format per llogarets amb poques cases. En molts casos es tractava de la continuació de les alqueries anteriors a la conquesta jaumina, mentre que la població andalusina expulsada de la costa en va crear d'altres. Les zones de majoria musulmana estaven situades a les valls d'Alcalà, Ebo, Gallinera, Laguar, Pop o la Rectoria. És en aquestes valls on encara hui podem trobar importants restes dels despoblats moriscs. A l'Atzuvieta d'Alcalà s'han conservat fossilitzades la fàbrica i la morfologia dels habitatges de l'època mudèjar i morisca. No és l'únic exemple; n'hi ha més casos, però aquest és el més emblemàtic. A les cases de la Cairola d'Ebo s'observen les tàpies fetes de terra, pedra i morter de calç, pastades i premades dins d'un encofrat de fusta. Els edificis de la Queirola (la Vall d'Alcalà) s'uneixen entre si amb murs mitgers, a diferència de l'Atzuvieta, on hi ha illes de cases i carrers primitius. En la casa de la partida dels Camps de Pego s'observa la distribució interna, amb habitacions disposades en forma d'ela al voltant del pati, que mitiga els excessos del clima. Aquest és un model de casa utilitzat per totes les cultures mediterrànies.

El paisatge morisc es manté viu a la vall de Gallinera, que a l'època feudal arribà a tindre unes setze alqueries, de les quals actualment sols queden habitats huit nuclis. Nombroses rutes d'excursionisme esportiu i cultural conviden el visitant a gaudir d'aquests despoblats i dels paisatges que els envolten, a fruit de la gastronomia local, i a recórrer i descobrir l'empremta morisca de les terres de la Marina Alta. ■

1

2

5

8

11

12

14

16

ressenyes

F. X. Barca-Salom; P. Bernat; M. Pont; C. Puig-Pla (coords.)
Fàbrica, taller i laboratori.
La Junta de Comerç de Barcelona: Ciència i tècnica per a la indústria i el comerç (1769-1851)
 Barcelona: Cambra de Comerç de Barcelona, 2009, 30€

Quan s'acaben de complir dos segles i mig de la instauració de la Junta de Comerç de Barcelona, la Cambra de Comerç, hereva d'aquella institució, ha publicat un llibre dedicat a la important tasca educativa de la Junta de Comerç al llarg del darrer terç del segle XVIII i la primera meitat del XIX.

En el període esmentat la ciutat de Barcelona gairebé no disposava d'institucions d'estudis superiors, ja que després de l'entrada de les tropes borbòniques el 1714 la ciutat va perdre la universitat, que no seria restaurada definitivament fins al 1837. Durant aquest llarg període diverses institucions barcelonines, com la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, l'Ajuntament i la Junta de Comerç, conscients que el desenvolupament social i econòmic de la ciutat necessitava ciutadans formats en les diferents branques de la ciència i de la tècnica, van crear diversos ensenyaments.

En el volum ressenyat es descriuen les escoles, càtedres, gabinets i classes que va crear la Junta, dedicades a temes tan diversos com la nàutica, el disseny, l'agricultura, la química, la mecànica, el comerç, la física experimental, les matemàtiques, l'economia política, la taquigrafia, els idiomes i la formació de sordmuts. També inclou capítols dedicats a la transferència tecnològica, les publicacions, la relació amb la reinstauració de la universitat i la fundació de l'Escola Industrial, i l'arxiu de la Junta, a més d'un capítol introductori.

Es tracta d'un treball col·lectiu de catorze historiadors, coordinat per Francesc X. Barca-Salom, Pasqual Bernat, Maria Pont i Carles Puig-Pla. L'obra parteix d'una sèrie d'investigacions que diversos autors han fet en els darrers anys i que es troben disperses en diferents publicacions; s'han ampliat i posat al dia, i s'han completat amb nous textos dedicats a algunes escoles i càtedres sobre les quals no hi havia encara gairebé cap estudi. D'aquesta manera, ara disposem d'una valuosa obra mitjançant la qual podem tenir una visió rigorosa del conjunt de la notable tasca educativa de la Junta de Comerç.

AGUSTÍ CAMÓS. Historiador de la ciència

Joan F. Mira
Vida i final dels moriscos valencians
 Alzira: Edicions Bromera, 2009, 128 p., 45€

Amb motiu del quart centenari de l'expulsió dels moriscos, l'antropòleg, hel·lenista, escriptor i traductor –guardonat, entre altres, amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes– Joan Francesc Mira (València, 1939) publica aquesta obra que culmina –de moment– la vessant històrica de la seva producció escrita. En el llibre, dividit en tres capítols (sarraïns, batejats i expulsats), una petita introducció i un breu final, a més d'un petit recull de textos, la ploma àgil i erudita de Mira ens transporta a un passat valencià de fa cinc segles, marcat per la tragèdia de l'expulsió dels moriscos. Expulsió que l'autor no té cap mena d'escrúpol a anomenar «neteja ètnica» –la primera de la història d'Europa– a partir d'una violència secular, que desbarata aquell mite oficial de l'enteniment de les tres cultures a l'Espanya i la València medievals. Es tracta d'història feta des de l'antropologia social, ja que tan sols un antropòleg podria parlar de València com a país colonial després de la conquesta –que no reconquesta– duta a terme per Jaume I, de la segregació derivada de les condicions de submissió imposades per «la ideologia dominant», del racisme implícit i explícit, de l'etnocidi que van suposar les Germanies i els batejos forçats, de mil·lenarisme i messianisme, que culminaren amb la matança del castell de Palop –que Mira no s'atreveix a qualificar de genocidi, quan els morts van ser més de vuit-cents, si bé acaba arribant a la «solució final» per tractar la qüestió de la deportació en massa o expulsió dels moriscos.

Profusa i ricament il·lustrada, aquesta obra és el complement necessari a l'extensa bibliografia històrica editada o recuperada amb motiu del quart centenari de l'expulsió dels moriscos. S'afegeix així a tot un seguit d'actes, seminaris, jornades i congressos, entre altres activitats, que s'organitzen arreu l'any passat i enguany.

JORDI FERRÚS BATISTE. Antropòleg.
 Professor de l'UMH d'Elx

R. VALLVERDÚ I MARTÍ
El carlisme català
durant la Segona
República Espanyola
(1931-1936).

Anàlisi d'una política
estructural
 Barcelona: Publicacions de
 l'Abadia de Montserrat, 2008,
 367 p., 25 €. Biblioteca Abat Oliva

A hores d'ara, a Catalunya disposem d'una historiografia abundant i qualificada sobre el carlisme català durant el segle XIX, o bé sobre la seva participació en la Guerra Civil espanyola. En canvi, coneixem ben poc l'actuació política del carlisme durant el primer terç del segle XX a Catalunya. Sortosament, treballs com el de Robert Vallverdú sobre el carlisme durant la Segona República –que l'any 2006 obtingué el Premi Andreu Nin concedit per l'Ajuntament del Vendrell– ajuden a reduir aquest dèficit historiogràfic.

Un dels principals valors d'aquest llibre és que posa a disposició dels lectors un seguit d'informacions i dades inèdites, localitzades en una acurada recerca arxivística i oral arreu del país. Les teoritzacions i les reflexions que es fan al llarg de l'obra es fonamenten sempre en una bona base documental, d'hemeroteca i oral.

El llibre s'estructura en diverses parts, començant per l'anàlisi de la situació del carlisme durant la dictadura de Primo de Rivera, i seguint per la seva posició contrària a l'estatut d'autonomia. Els carlins catalans, tal com assenyala Vallverdú, s'adonaren aviat que per aconseguir resultats en la seva batalla contra la República els calia un lideratge que unifiqués les diverses tendències, cosa que aconseguiren amb el pretendent Alfons Carles, i una xarxa de sociabilitat estesa arreu del territori. Segons explica Vallverdú, la Comunió Tradicionalista de Catalunya anà guanyant suport i el 1934 gaudia d'un important gruix d'afiliats i cercles. El progressiu escorament ultradretà dels carlins els portà a posicions colpistes i a l'augment progressiu del nombre de requetès.

Més discutible sembla l'afirmació d'heterogeneïtat de la base social del carlisme que fa l'autor. Les dades que ens ofereix el llibre s'orienten més a un predomini de sectors de classe mitjana que no pas a l'heterogeneïtat social. En qualsevol cas, estem davant d'una obra fonamental per entendre la vida política a la Catalunya autònoma i republicana, i els preparatius del cop d'estat militar.

RAMON ARNABAT MATA. Universitat Rovira i Virgili

C. Barrull; O. Jané (cur.)
La guerra civil a la
Ribagorça: textos i
pensaments sobre la
República, la guerra i
l'exili al Pirineu

Lleida: Pagès Editors i Centre
 d'Estudis Ribagorçans, 2010,
 247 p., 15 €. Monografies
 Ripacurtia

L'any 2006, el Centre d'Estudis Ribagorçans (CERIB) va decidir posar fil a l'agulla endegant les jornades *70 anys, la Ribagorça a la història*, amb el propòsit de recuperar el passat de la zona de la Ribagorça històrica, un territori que abraça les comarques actuals de la Ribagorça, l'Alta Ribagorça, la Llitera i el Cinca Mig. Aquestes jornades, organitzades amb motiu del setantè aniversari de la Guerra Civil espanyola, van celebrar-se a diversos indrets del territori i van ser tot un èxit. El llibre que ara tenim a les mans n'és un dels fruits. Es tracta, considero, d'una obra especialment valuosa perquè suposa un pas més en l'objectiu del CERIB ja que, com molt bé indiquen els curadors de l'obra (Carles Barrull i Òscar Jané), era necessari deixar constància escrita de la història d'una de les comarques del Pirineu que no disposava fins ara de cap estudi monogràfic sobre el període de la Guerra Civil. La causa d'aquesta mancança –apunten els curadors– és, molt probablement, el fet de tractar-se d'una comarca a cavall entre Catalunya i Aragó i fronterera amb França. Ens trobem davant, doncs, d'una obra col·lectiva encapçalada per una anàlisi interpretativa general sobre la Guerra Civil espanyola de la mà de Jaume Barrull Pelegrí. Els apartats següents agrupen per àmbits les comunicacions d'una quinzena d'especialistes catalans, aragonesos i francesos (Irene Abad, Ferran Aisa, Bartolomé Bennassar, Ferran Sánchez Agustí i Queralt Solé, entre altres) sobre aspectes tan diversos com la repressió franquista vers les dones o a la localitat concreta de Benavarri, un estudi sobre el polític creador del POUM Joaquim Maurín (originari de l'Alta Ribagorça), la vida durant la Segona República, el paper dels Pirineus durant la guerra i la seva posterior militarització els anys quaranta, els maquis, o bé els efectes a la zona de l'exili a conseqüència del conflicte armat. Es tracta, com es pot observar, d'un seguit de treballs heterogenis sorgits arran d'una interessant iniciativa que pretenia encarar la desmemòria sobre la història més recent de la Ribagorça, i que ara supera la frontera del territori pirinenc per arribar a tots nosaltres en forma de llibre.

GEMMA CABALLER ALBAREDA. Biblioteca del Pavelló de la República (UB) - CEHI

1

2

5

8

11

12

14

16

DE trianovetats)

J. BOTEY Alpha 63: fets i llegat

L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2010, 112 p., 15€

El grup Alpha 63 va suposar una revolució en la vida cultural de l'Hospitalet dels anys seixanta. En aquest llibre es fa un repàs a la trajectòria d'aquesta entitat, dedicada a la difusió de diferents àmbits culturals (teatre, literatura, cinema, música...), des de la seva creació l'any 1963 fins al seu final, a principis de la dècada dels setanta. S'hi mostren les diferents activitats dutes a terme pel grup durant aquests anys, els seus artífexs i, finalment, també s'analitza la influència que Alpha 63 va tenir en la cultura hospitalenca a partir de la transició democràtica.

A. DÍAZ FOZ Un desig polític i uns delictes populars. L'Audiència Criminal de Reus 1883-1892

Reus: Centre de Lectura de Reus, 2009, 160 p., 25 €

A finals del segle XIX, Reus es convertí en una de les ciutats que, tot i no ser capitals de província, podien comptar amb una audiència criminal pròpia. En la primera part d'aquesta monografia s'analitzen totes les actuacions polítiques que es van dur a terme per tal de mantenir aquest tribunal a la capital del Baix Camp, malgrat que finalment es va anul·lar vuit anys després de la seva creació. D'altra banda, en la segona part s'estudia l'actuació d'aquesta audiència criminal durant els vuit anys que va estar activa, amb aspectes com ara la tipologia dels delictes o els encausats.

P. BERNAT Científics d'Osona: Diccionari històric i bibliogràfic dels científics nascuts o vinculats a Osona

Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2010. 335 p., 20 €.

En aquesta obra es recopilen dades sobre més d'un centenar de científics que han nascut o han estat vinculats d'alguna manera a la comarca d'Osona. Així doncs, trobem informació de metges, astrònoms, químics i altres científics, entre els quals destaca Jaume Balmes, de qui s'estudia el vessant com a matemàtic. Les fitxes d'aquest diccionari recullen la biografia i el recorregut científic de cada figura ressenyada, així com una mostra bibliogràfica de les obres de cadascun d'ells. D'aquesta manera, el diccionari esdevé una important eina per a l'estudi de la història de la ciència osonenca.

N. GIL DURAN (cur.) Ebrencs del segle XIX: Personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX

Tarragona: Publicacions de la URV, 2009, 154 p., 25 €

Aquesta publicació recull les aportacions del cicle de conferències que, sota el mateix títol, van tenir lloc al Campus de la URV de les Terres de l'Ebre durant el 2007. Així, hi trobem diferents articles que repassen les trajectòries d'ebrencs tan il·lustres com el general Ramon Cabrera, l'escriptor Jaume Tió o el polític conservador Teodoro González, escrits per historiadors com ara Jacobo Vidal, Emeteri Fabregat i Roc Salvadó. Cal destacar també un text sobre el context social i econòmic de les Terres de l'Ebre durant el segle XIX, obra de Xavier Ferré Trill.

Noves lectures de la guerra napoleònica des del Maresme 1808-1814

Vilassar de Dalt: Museu Arxiu de Vilassar de Dalt, 2010, 249 p., 10 €

En aquesta publicació es recullen les aportacions a les jornades dedicades a la Guerra del Francès al Maresme que van tenir lloc l'any 2008 a Vilassar de Dalt. Així, hi trobem articles sobre diferents aspectes d'aquesta contesa i de les seves conseqüències a la comarca. A més d'un article introductor sobre qüestions generals de la guerra napoleònica a càrrec d'Àngels Sola, hi destaquen textos sobre la Guerra del Francès i els seus efectes a Mataró, Vilassar de Mar i Calella, com també un estudi sobre fonts primàries relatives al conflicte i un article sobre quin paper hi van tenir els sometents.

E. PRAT; S. SOLER;
P. VILA (ed.)

De la Guerra Gran a la Guerra del Francès: la història vista des de l'Alt Lluçanès.

Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2010, 173 p., 15 €

Les memòries del rector Isidre Serrat i Portavella són una font de primera mà per conèixer com van viure els conflictes bèl·lics de la primera meitat del segle XIX els habitants de la zona de l'Alt Lluçanès. A partir d'un text introductor de Rafel Ginebra, en què s'emmarquen en l'època tant l'autor com el manuscrit, s'editen aquestes memòries, estructurades en dos blocs temàtics: en primer lloc, es recull la història de la família de Miquel Barjau, de qui Serrat és descendent; i en segon lloc, es fa esment de diferents notícies històriques relacionades principalment amb la Guerra Gran i la Guerra del Francès.

M. SUANES LARENA
Plantant cara al sistema, sembrant les llavors del canvi: Els moviments socials al Tarragonès (1975-2010)

Tarragona: Arola Editors, 2010, 286 p., 24 €

Una de les conseqüències de la mort de Franco fou l'eclosió d'un gran nombre de moviments socials, circumstància que es donà també al Camp de Tarragona, concretament a la comarca del Tarragonès. En aquest estudi (Premi Lucius Licinius Sura 2008) s'analitzen les diferents tipologies d'aquests moviments i la seva evolució des dels primers anys de la Transició fins a l'actualitat. Així, hi trobem des del primer sindicalisme obrer i l'associacionisme veïnal fins a l'actual fenomen de les ONG, passant per grups antibel·licistes, ecologistes, feministes, independentistes i llibertaris, entre altres.

**A. MAS; J. MAS ;
J. NOGUERA**
La senda de l'èxode. Els moriscos de la Marina Alta i la seua empremta després de 1609

Dènia: MACMA - Mancomunitat Cultural de la Marina Alta, 2009, 245 p., 15 €

Commemorant el quart centenari de l'expulsió dels moriscos, es publica aquesta monografia dedicada a les conseqüències del fet a la Marina Alta. Després d'uns capítols introductoris centrats en la població morisca de la comarca des de la conquesta cristiana fins al segle XVI, s'analitzen en primer lloc les circumstàncies de l'expulsió (els embarcaments, les revoltes dels moriscos, etc.), per acabar mostrant les conseqüències econòmiques i socials d'aquesta expulsió, fixant-se en aspectes com ara els esclaus moriscos o els morisquets, és a dir, els nens moriscos que no foren expulsats amb les seves famílies.

C. CUADRADA
(coord.)
Memòries de dones

Tarragona: Arola editors, 2009, 307 p., 24 €

L'objectiu d'aquesta publicació és posar en valor la història de les dones, i donar a la memòria femenina la importància que mereix. A partir de diferents textos de Coral Cuadrada, Montserrat Duch i Angela Jackson, entre altres, s'analitza la memòria de les dones des de diferents vessants, tipologies i moments històrics. Hi trobem, per exemple, textos sobre la dona des de la Segona República fins a la Transició, que paren especial esment a l'època de la Guerra Civil i el paper femení en la rereguarda de la contesa, i articles sobre l'aplicació de les noves tecnologies en l'estudi de la memòria de les dones, entre altres.

A. BUDRUNI
Breu història de l'Alguer

Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, 207 p., 14 €

Aquest llibre ve a omplir el buit de publicacions en català dedicades a la divulgació històrica sobre la ciutat de l'Alguer. Així doncs, l'objectiu de l'autor és donar una visió àmplia de la història algeresa, des de la prehistòria fins a la fi del domini catalanoaragonès a l'illa de Sardenya l'any 1718. Antonio Budruni mostra els principals fets històrics ocorreguts en aquest lapse de temps. Se centra sobretot en la creació de la colònia catalana a l'Alguer, però també dóna molta informació sobre els diferents aspectes socials, culturals i lingüístics que caracteritzen la història de l'Alguer.

Consell de redacció: Victòria Almuni, Joan Busqueta, Josep Casanovas, Narcís Figueras, Antoni Gavalrà, Oriol Granados, Oscar Jané, M. Carme Jiménez, Marina Miquel, Conxita Mir, Vicent Olmos, Lourdes Plans, Joan Peytavi, Joaquim M. Puigvert, Mercè Renom, Pedro Rujula, Enric Saguer, Sebastià Serra, Carles Santacana, Gemma Tribó, Carles Vicente, Francesc Viso.

1 Agenda

- XIX Seminari de Romànic. Les vies de peregrinació i l'art medieval
BESALÚ, 2, 3 I 4 DE JULIOL. AMICS DE BESALÚ I EL SEU COMTAT
- VIII Jornades del CERib. La memòria de la fe: la societat a través de la religió al Pirineu
GRAUS, 2, 3 I 4 DE JULIOL. CENTRE D'ESTUDIS RIBAGORÇANS
- II Jornada Institut Ramon Muntaner. Cultura i Recerca en el Territori
MÓRA LA NOVA, 3 DE JULIOL. INSTITUT RAMON MUNTANER
- Exposició «La Setmana Tràgica als barris de Barcelona. Motius i fets»
BARCELONA (INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS), DEL 17 DE JUNY AL 12 DE JULIOL. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
- IV Colloquium Studium Mediaevale. Ortodòxia i heterodòxia religiosa a l'edat mitjana
BESALÚ, DEL 12 AL 15 DE JULIOL. AMICS DE BESALÚ I EL SEU COMTAT
- Exposició: «La primavera republicana al Penedès, 1931-1936»
LA GRANADA, DEL 5 AL 19 DE JULIOL. INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENS

- XL Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Rituals i simbolismes, de la prehistòria a l'actualitat. Homenatge a Rafel Gomà i Fonet, 'Lo Parco'
ARTESA DE SEGRE, JULIOL. GRUP DE RECERQUES DE LES TERRES DE PONENT
- XXI Jornades d'Estudis Penedesencs. El Penedès a la Catalunya del segle XXI
24 I 25 DE SETEMBRE. INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENS
- Exposició «El Mont-roig que trobà Miró el 1911»
MONT-ROIG DEL CAMP, DEL 25 DE SETEMBRE AL 31 DE DESEMBRE. CENTRE MIRÓ
- I Jornada sobre la Industrialització Tèxtil del Maresme
VILASSAR DE DALT, 25 DE SETEMBRE. MUSEU ARXIU DE VILASSAR DE DALT, ARXIU COMARCAL DE MATARÓ, MUSEU ARENYS DE MAR, MUSEU DE L'ESTAMPACIÓ DE VILASSAR DE MAR, FUNDACIÓ JAUME VILASECA I FUNDACIÓ CRIT
- Jornades Europees del Patrimoni 2010. Exposició: «1938, la darrera resistència republicana a l'Ebre» i visita guiada a la Línia Fortificada de la Serra de la Fatarella

LA FATARELLA. 25 I 26 DE SETEMBRE. LO RIU. ASSOCIACIÓ PER L'ESTUDI DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC I HISTÒRIC DE LES TERRES DE L'EBRE

■ II Jornada d'Estudis Locals i Territorials
Carmel Biarnés

ASCÓ. 2 D'OCTUBRE ASSOCIACIÓ CULTURAL LO LLAÚT

■ Jornada d'Onomàstica
LLORET DE MAR. 16 D'OCTUBRE. SOCIETAT D'ONOMÀSTICA I CENTRE D'ESTUDIS SELVATANS

■ IV Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana
BARCELONA I VALÈNCIA. DEL 18 AL 20 D'OCTUBRE. INSTITUT D'ESTUDIS MÓN JUÍC

■ VII Trobades Culturals Pirinenques
LA SEU D'URGELL. 23 D'OCTUBRE. INSTITUT D'ESTUDIS COMARCALS DE L'ALT URGELL

2 Noticiari

El projecte «El món agrari a les terres de parla catalana» impulsat per la **Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, l'Institut Ramon Muntaner** i la **Fundació del Món Rural** pretén facilitar a la societat un coneixement històric del sector agrari des de finals del segle XIX fins a l'actualitat.

El projecte té dos objectius:

- La creació d'un banc d'imatges de consulta oberta que s'allotjarà al repositori Memòria Digital de Catalunya (<http://mdc.cbuc.cat>).
- La realització d'una exposició a partir d'una

selecció de les imatges recollides. Aquesta mostra, que serà itinerant, s'oferirà de forma gratuïta a les entitats que hagin participat en el projecte. S'hi podran diferenciar dos grans àmbits: un de centrat en la producció agrària i l'altre, en els diferents elements de la vida quotidiana vinculats al món agrari. Per a més informació: www.irmu.org, www.ccepc.org, www.fmr.cat

El 3 de juliol tindrà lloc la segona edició de la Jornada Institut Ramon Muntaner. Cultura i

Recerca en el Territori. Amb aquesta trobada es pretén establir un espai per a la difusió dels projectes que han rebut suport de l'Institut a través de les convocatòries d'ajuts existents, així com també crear una oportunitat per a l'intercanvi d'opinions i experiències i un espai de debat que permeti fer una diagnosi del funcionament i els interessos del conjunt de centres. L'edició d'enguany coincideix amb el setè aniversari de la constitució de l'IRM. Per a més informació: www.irmu.org.

Patronat format per:

Amb el suport de:

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudi de Parla Catalana

CCEPC
www.ccepc.org

Diputació de Girona

Diputació de Lleida

INSTITUT D'ESTUDIS IBERDENCS
INSTITUT D'ESTUDIS IBERDENCS

FUNDACIÓ JOSEP IRLA